

SZÜCS JENŐ:

NÉP ÉS ORSZÁG A KORAI KÖZÉPKORBAN

A *gens* vagy *natio* az antikvitásban nagyjából azt a fogalmat fedte, amit a modern etnológia „etnikai csoportnak” nevez. De csak nagyjából, a két szó nem egészen azonos aspektusban fejezte ki a „barbár nép” egységét. A rómaiak tapasztalatból jól tudták, hogy a barbárok világa nem egynemű. Egyes népek „királyok” (*reges*) uralma alatt, szervezett politikai keretek (*regna*) közt, íratlan de határozott jogszokások és intézmények szerint éltek, mások lazán összefüggő törzsi szervezetben vagy hordákban, politikailag és katonailag szervezetlenül, primitív műveltségi fokon. A két szó értékében már a római viszonyok közt is megmutatkozó különbség a barbárokra vonatkoztatva is érvényesült. A konkrétan megnevezett, Rómával kapcsolatba került, politikai és hadi vonatkozásban határozott karakterű népek megjelölése általában *gens* volt. E szó jelölte általában a „politikailag szervezett barbár nép” fogalmát. Ezzel szemben önmagában a *natio* kitétel főként olyan emberfajtára (*genus hominum*), olyan fejletlenebb törzsekre és népcsoportokra vonatkozott, melyek az antik szemlélet számára elsősorban „természeti értelemben” léteztek (az etimológiai kapcsolat még a jelentésben is eleven a *natura* képzetével), egzisztenciájuk mintegy kimerült az „etnográfiai” kuriózumokban. Azaz utóbbi esetben nagyjából a modern etnológia „Naturvolk” fogalmáról van szó. Más szóval azt is mondhatnók: legtöbb *gens* egyszeresmind egyazon *natiot* képezett, de valamely *natio* nem volt szükségképpen *gens*. Egyik sem volt azonban római mércével *populus*.¹

Az antik fogalomalkotás kategóriái nem voltak idegenek attól a szemléletmódtól, mely magában a barbár népfogalomban tükröződik. Az ógermán **theudo* alakra visszamenő „nép” jelentésű szavak, a gót *thiuda*, frank *theod* stb. (ófn. *diot*) szerves és megbonthatatlan egységben fejezik ki az „egyazon eredetű sokaság (vérközösség)” és ugyanakkor – a részben tágabb és bizonytalanabb „tömeg, sokaság, népség”, részben szűkebb és specifikusabban „sereg, had, kíséret” jelentésű *folc*, *heri*, *liut* szavakkal szemben – a „politikailag szervezett (egyazon uralkodó alá tartozó) nép” fogalmát.

A barbár fogalomképzés tehát, az alapvető képzetegyüttest tekintve, lényegileg egybevág a későantik *gens* tartalmával.² Ha a korai középkorban adaptált antik fogalmak segítségével akarjuk e fogalmat meghatározni, valóban elmondható, hogy *a gens tulajdonképpen nem egyéb, mint a natio elve szerint tagolódó populis, vagyis: (hipotetikus) eredetközösség módjára felfogott politikai alakulat* (alattvalói kötelék).³ Maga ez a gondolati modell, az „etnikai” és „politikai” szférának ez a jellegzetes egybeolvadása világosan utal az antik-római és a barbár-germán struktúrát a társadalomszemlélet terén elválasztó alapvető különbségre. Ugyanakkor fogalmilag koncentráltan tükröz valamit a Rómát megdőntő és egyben örökébe lépő népek csoporttudatának alkatelemeiből is.

A barbár germán *gentes* kérdése kapcsán az itt következőkben mindenekelőtt azokra a népalakulatokra kell gondolni, melyek részben már 476 előtt is számottevő szerepet játszottak a történeti szintéren s bizonyos értelemben hozzátartoznak a kései Róma történetéhez, részben pedig azokra a jelentősebb népekre, melyek az 500–600-as években váltak az alakuló „európai történelem” részeseivé. Ide tartoznak tehát azok a népek, melyek már Róma bukása előtt függő, de viszonylag önálló politikai kereteik közt és népi egységük megtartásával mint *foederati* illeszkedtek be a provinciákba: a Gallia északi területeit a Rajna alsó folyása, a Maas és Mosel vidékén kolonizáló (358 után) száli és ripuári frankok, a Gallia nyugati és déli részeibe (382), majd Hispániába húzódó nyugati gótok, a Rhöne völgyébe telepedő burgundok (443) és az Afrikában királyságot alapító vandálok. Rajtuk kívül szóba kerülnek az Itáliát előzőnlő keleti gótok (475) és a későbbi langobárdok (568), valamint az Alpokon túli részekben jelentősebb szerepet játszó alemannok és bajorok, északabbra a frizek, thüringek, szászok és Britanniában az angolszászok.

Mindezek a nevek olyan népes, olykor többszázézes kötelékeket jelentenek, melyek nemcsak időben és nagyságrendjükben, hanem társadalmi-politikai szervezetükben és etnikai jellegükben is igen messze esnek az idősámításunk kezdete körüli, főként Caesar és Tacitus leírásából ismert kis törzsektől. A 2. század végén megindult és a 3–5. században kiteljesedett nagy népmozgások — a „germán népvándorlás” — és a Rómával való konfliktusok hatására az egész *Germania Magna* mélyreható szerkezeti átalakulások színterévé vált. Az új hadi és politikai követelményeknek a régi törzsi struktúra már nem felelt meg. Nagyobb népcsoportok képződése vált időszerűvé régi törzsi kötelékek felbomlása és eltűnése, beolvadása és akkulációja révén. E bonyolult dezintegrációs és integrációs folyamatok — bizonyos értelem-

ben véve egyfajta történeti „kiválasztás” produktumai az említett népalakulatok vagy „nagyörzsek”. Tárgyunk szempontjából, e folyamatok legalább is két vonatkozásban közös nevezőre hozhatók: e népalakulatok javarészt és primér módon politikai integrációknak köszönhetőek létüket, s elsődően politikai képletekként vonultak be az írott történelembe (többségük élén egy uralkodóval, akinek címe a római forrásokban *rex*); ugyanakkor azonban – legalábbis az általuk átfogott társadalmak zömét tekintve – már a 4–5. században többé-kevésbé homogén etnikai közösségekként mutatkoznak, sajátos történeti-etnikai tradíciókkal és a csoporttudatot meghatározó jellegzetesen etnikus jegyekkel, elsősorban a közös eredet hiedelmével. E kétféle jellegű és minőségű integráció összefüggése tükröződik a „nép” előbb említett fogalmában (*theudo).

A politikai és etnikai integráció összefüggése történetileg és tipológiai lag specifikus jelenség.⁴ A germán fejlődésben az integráló politikai faktor szerepét legtöbb esetben kimutathatóan az uralkodói hatalomnak a vándorlások idején kialakuló új formája, a „hadi királyság” (Heerkönigtum) játszotta.⁵ Miután sem a régi törzsi szervezet, sem a törzsi „királyság”, illetőleg a vérségi mítoszon alapuló királyi (*rex*) és az alkalmasság alapján választott hadvezéri (*dux*) méltóságnak számos törzsnél Tacitus által megfigyelt megszűtása immár nem felelt meg a követelményeknek, általában valamely tekintélyes hadvezér egyesítette több törzs és törzstörődék erejét egy-egy hadivállalkozásra, kényszerű helyváltoztatásra, „vándorlásra” és újabb honfoglalásra. Az uralom eleinte ideiglenes volt, sorsa a hadisikertől függött, ahogy kezdetben maguk a népkötelékek sem voltak egyebek laza, felbomlásra hajlamos, etnikailag heterogén vándorlási kötelékeknel, melyekhez alkalomszerűen újabb és újabb néprészek csatlakoztak vagy szakadtak le belőle. A népalakulat egységét és jellegét a katonai uralkodó és a fegyveres kíséret (*comitatus*, ófn. *truht*) viszonya határozta meg, magának a népköteléknek a struktúrája és szervezési elve is kíséretjellegű volt. Ezt tükrözi az uralkodó valószínű eredeti méltóságneve, *truhtin* (*dryhten*, *dróttin* stb.), „A kíséret(jellegű nép) vezetője, ura”.⁶ Ha a vállalkozás sikerült, az uralkodónak sikerült örökletessé tenni hatalmát, azt nem törték meg belső vagy külső viszályok, a népalakulat pedig nem bomlott elemeire (ami egyébként gyakran megtörtént), rendszerint kezdetét vette egy újfajta uralomképződés folyamata. A római források szerint az 5. században legtöbb germán népnél egy uralkodó volt, akit a nép királyának nevezett. Az új királyi méltóság lényegileg a hagyományos-szakraális és a hadvezéri-kiséretjellegű szféra, a *rex* és *dux* funkciójának összeolvadásából keletkezett, miközben az új *stirps regia* fo-

kozatosan elnyerte a mágikus legitimitást.⁷ A fejlődés a kései ókorban általában a monarchikus hatalom kialakulása felé haladt, olyan népeknél is, amelyek korábban nem ismerték az egységes királyság intézményét (pl. gótok, alemannok, frankok). De a történeti-okozati viszony bizonyos értelemben fordítva is érvényes: többségükben azok a népalakulatok őrizték meg egységüket, melyeknél erős monarchikus hatalom alakult ki.⁸

A szóban forgó népek tehát nem „organikus” képződmények abban az értelemben, ahogy a romantika nyomán még általában a 19. század hajlamos volt szembeállítani az etnogenezis organikus folyamatát a „mesterséges” politikai faktorral. Másfelől viszont, midőn a forrásokban és magán a történeti szintéren határozottabb karakterrel előtűnnek (a 4–5. században), legtöbbször már kialakult a nép organikus összetartozásának és eredetének meggyőződése, sajátosan etnikus jellegű tradíciókba ágyazottan, melyek közvetítő közege a közös nyelv volt. Az uralmi forma stabilizációja, a politikai keret egysége ilyen értelemben történeti feltételül szolgált magukban a társadalmakban lejátszódó kiegyenlítődési folyamatokhoz, melyek során fokozatosan elhomályosultak a hagyományok és az etnikai jelleg eredeti különbségei. Ezt elősegítette, hogy a népképződés rendszerint nem egyenrangú és zárt törzsi kötelékek „szövetségén” alapult, hanem különféle töredékek és néprészek időben is különböző fázisokban csatlakoztak egy-egy régi, domináns szerepet játszó törzshöz, „gentilis” maghoz, melynek hagyományai köré idővel az egész nép tradíciói kikristályosodtak, noha természetesen számolnunk kell a különféle tradíciók kölcsönhatásaival is.⁹ Egészében véve e két-három évszázados folyamatok eredményeként új etnikai képletek képződtek, ami egyebek közt nem ritkán egészen új etnonymákban is kifejezésre jut (például az alemannok, thüringek, frankok, bajorok esetében).

Szociáltipológiai és történeti értelemben e népek az etnikai közösség sajátos, a kezdetlegesebb törzs és a feudalizmus-kori territoriális képletek közti átmeneti típusát (modelljét) testesítik meg.¹⁰ Természetesen a frank, gót, langobárd stb. megjelölés nem kizárólag az etnikai jellegre, hanem továbbra is elsődlegesen a politikai keretekre vonatkozott. E népek nem alkotnak zárt és abszolút értelemben homogén etnikumokat. Nem téveszthető szem elől, hogy hosszú időn át nemcsak geográfiai, hanem demográfiai, szociális és etnikai értelemben is „mozgásban” levő képletekről van szó. A mobilitás nem zárult le az új térségekben és uralmi keretek közt sem, sőt bizonyos értelemben – mint látni fogjuk – még új formákat is öltött. Minél erősebb volt egy népkötélék, annál több idegen etnikai elemet vonzott, maguk az uralkodók pedig tudatosan is törekedtek arra, hogy kísérletüket a leg-

különbözőbb törzsi elemekből válogassák össze. A gót Alarich (410) vagy az utolsó római császárt trónjáról letaszító Odoakar seregében (476) számos törzshöz tartozó harcosok keveredtek, Alboin sem csak a langobárdok élén nyomult be Itáliába (568), hanem kíséretében a szászoktól és gepidáktól bolgárokig, szarmatákig és pannoniai szlávokig megannyi etnikum képviselve volt. Ezen túl számolni kell relatív önállóságukat el nem veszített törzsi csoportok partikuláris tradícióival is. Amikor tehát e népekről mint etnikai közösségekről van szó, az „etnikus” jelleg mindig korlátozott értelemben értendő, nem tévesztve szem elől, hogy sok tekintetben inkább tendenciákról és folyamatokról van szó, semmint zárt és „befejezett” képletekről. E népeknek csak egy – jóllehet valószínűleg domináns – része tekinthető az etnikai hagyományok részesének.¹¹ Mindez természetesen vonatkozik az etnikai tudat kérdésére is.

Etnikai tudaton általában a társadalmi csoporttudatnak azt a formáját szokás érteni, mely az adott közösség összetartozását immanensen nyelvi-kulturális és a csoport közös eredetének képzetében gyökerező történeti-tradicionális összefüggésekben tartja nyilván, e kötelékeknek egyszersmind egyén és csoport viszonyában etikailag normatív jelleget tulajdonítva. Ma első helyen a nyelv (dialektus) közösséget szoktuk kiemelni, mint alapvető „kulturális” faktort. A nyelv azonban, noha a közös tradíciók közvetítő közegeként alapvető funkciót tölt be, primitívebb viszonyok között nem hangsúlyos és domináns eleme az etnikai öntudatnak. Nem mint „kulturális érték” jelentkezik, nem különös kincs, hanem mintegy természeti adottság. Nem annyira az együvé tartozás konstitutív tényezője, mint inkább az idegenektől, a másoktól való elhatárolódás, a kontraszt érzékelésének kritériuma. Ma a „kultúra” fogalmát tekintjük döntő ismérvnek, s ennek rendeljük alá az egész szokásvilágot. Az archaikus gondolkodás mechanizmusa egészen más; e kategória ebben a formában meg sem fogalmazódik. Amit ma „kultúrának” tekintünk, az jórészt a „szokások” (a hagyomány) tágas fogalmának része, a csoporttudat forrása pedig elsőrendűen nem az az érték, amit ma magasabb „kultúrtelejésményként” tartunk nyilván. A megszokás, a közösség által elfogadott hagyomány viszont etikai szankciót nyert norma. Maga a jog is a szokásvilág része, mint ilyen viszont egyszersmind „erkölcsi” kategória. Minden, ami „ősi”, az „jó”. De megfordítva is: ami „jó”, az *eo ipso* „ősi”. A történeti-kulturális tradíció ennek megfelelően funkcionálisan ugyancsak etikai-morális tényezőként épül be a közösség csoporttudatába. Éppen ez az archaikus gondolkodásra általában jellemző szokásszerűségnek alárendelt fogalmi tagolatlanság (történeti, kulturális hagyomány, mindenna-

pi szokásvilág, viselkedésmód, jog, erkölcs összefonódása) jelenti a rendkívüli etnopszociológiai kötőerőt, amennyiben „nép” és „szokások” a fogalmi struktúrában szerves egységben jelentkeznek.¹²

Mindez annyiban vonatkoztatható a kései ókori germán népalakulatokra, hogy a forrásokból töredékesen rekonstruálható egy tudattartalom, mely ha nem is genetikusan, de jellegében és motívumaiban többé-kevésbé elkülönül az adott uralmi formához, politikai szervezethez és intézményekhez kapcsolódó csoportlojalitástól, azaz specifikusan nyelvi és kulturális jegek szerint tagolódik, ha bázisát nem is az egész kulturális komplexum képezi. A szubjektív tudat számára a nép nem „kulturális” egységét, hanem hagyományközösséget, a „szokások” közösségét jelenti; a hagyományok pedig historizált módon mint „ősi szokások” nyerik el a közösség etikai szankcióját, lévén a régiség az adott szemléletmód számára a legfőbb legitimizáló erő. Egy nép etnikai egzisztenciája akkor kezdődik, ha sajátosan önmagára vonatkozó hagyományai vannak, „története” van. Ez etnikai tudatának forrásvidéke is.¹³

A tradícióképződés leginkább „ideologikus” kikristályosodási magvát az egységes eredethagyomány kialakulása és elfogadása alkotja. A közös származás képzetének nincs köze „faji” kategóriákhoz vagy kombinációkhoz, hiszen minden jövevény, individuum vagy csoport, amennyiben nyelvi-leg asszimilálódott és beilleszkedett a nép szokásvilágába, szimbolikusan részévé vált az eredetközösségnek. Egészen más természetű gondolati motívumok játszottak szerepet az eredetközösség fikciója és hiedelme kialakulásában. Mindenekelőtt egy társadalomszemléleti sajátosság. A primitív és archaikus gondolkodás a „társadalom” (a „közösség”) mibenlétének fogalmi megalkotásában és történeti genezisének elképzelésében nem képes nélkülözni a „vérközösség” modelljét. Valójában a gondolkodás a szűkebb, genealógiai sémákban felfogott társadalmi organizmusok, elsősorban a nemzetség modelljét transzponálja a tágabb népalakulatra. E fogalmi mechanizmust tükrözi, hogy a nemzetség neve (ófn. *kuani*) tágabban a „népet” is jelenti.¹⁴ Ugyanakkor az eredethagyomány egyfajta kezdetleges történeti tudat alfája, aminthogy legtöbb eredetmonda valóban, legalábbis ami a tradícióközösség magvát képező törzs múltját illeti, elhomályosult történeti elemeket és mozzanatokat is tartalmazott (őshaza, kiköltözés, vándorlás). Azáltal, hogy a nép egésze valószínűleg több-kevésbé módosulással, motívumbővüléssel elfogadta és magáévá tette egy-egy régi törzs eredetmondáját, a népalakulat „történeti egzisztenciája” az ősi múlt révén nyert hitelesítést. Azáltal pedig, hogy a monda a nép genealógiai modellekben felfogott őseit nem egy eset-

ben az istenségig, Wotanig vitte vissza, a népalakulat szakrális legitimitást nyert. Az eredethagyomány ilymódon komplex együttesben sűrítette a barbár gondolkodásra jellemző vérségi mítosz, egyfajta történeti öntudat és a hitvilág bizonyos elemeit. Mindez a nép egészére kivetítve nem csupán öntudat és büszkeség forrását jelentette, hanem a csoport iránti lojalitás szuggerációs eszköze is volt: a vérség, az ősiség és a genezis mítosza mintegy de-terminálta a közösség tagját.

Nem ismerjük e mondák eredeti változatát. Azok a verziók, melyeket korai középkori írók *origo gentis* címen fenntartottak a keleti gótok (Cassiodorus-Jordanes), a frankok (Gregorius de Tours, az ún. Fredegar), a nyugati gótok (Isidorus de Sevilla), az angolszászok (Beda), a langobárdok (Paulus Diaconus) vagy a szászok (Widukind) eredethagyományából, már mind több-kevesebb mesterséges antik és keresztény elemet tartalmaznak. Az átdolgozások célzata nyilvánvalóan uralmi igények, valamely politikai *statusquo* igazolása volt. E célzat az eredeti hagyományból minden bizonynyal hiányzott. A származásmítosz eredeti funkciója mindössze a nép „organikus” összetartozásának tudatosításában állt. Mint ilyen természetesen nem nélkülözte az „ideologikus” jelleget, amihez az elemeket a pogány hitvilág szolgáltatta. Ilyen értelemben az eredethagyomány olykor valóságos „eredetteológiát” testesített meg, mely a kultikus szférába emelte a csoportlojalitást és a szóbeliségben élő egyéb történeti mondaanyaggal és a hősköltészettel együtt a közös múlt tudatosítása révén szolgálta a közösség jelenbeli összetartozását. Azokról az „ősi énekekről” van szó, melyek már Tacitus megfigyelése szerint (Germania c.2) a történeti emlékezet eszközei voltak (*celebrant carminibus antiquis, quod apud illos memoriae et annalium genus est*) és még sok század múltán is bizonyos megmaradt emlékeit (*barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur*) Nagy Károly összegyűjtette (Einhardus, Vita Caroli c.29). Az eredethagyomány és a hősköltészet ápolásának központjai ugyan a királyi udvarok és a törzsi előkelőség (*principes*) környezetei voltak, arisztokratikus volt e hagyomány epikus anyaga is, bizonyos mértékig – a kultushelyek és az énekesek közvetítésével – mégis az egész etnikai közösség szabad rétegéhez szólt. Legalábbis mindaddig míg e réteg fegyverképességét, s ezen keresztül a történeti hagyományban fenntartott barbár erényfelfogáshoz és hősi ideálhoz, a *virtus gentis* birtokához való igényét fenntarthatta. Lényeges körülmény ugyanis, hogy e társadalmak erőteljes belső tagoltsága és a függő viszonyok ellenére minden szabad ember származásánál fogva részese volt az etnikai tradíciónak (a hipotetikus eredetközösségnek) és egyszerűs mind a tár-

sadalmi-jogi szabadságnak (a „népjognak”), mely ennél fogva bizonyos értelemben ugyancsak „etnikai” kategória volt.¹⁵

Ha az eredetközösség hitében, mint az egyik „ideológiai” póluson társadalomszemlélet, történeti tudat és hitvilág elemei összpontosulnak, egy másik póluson a jogközösség tudata az etnikai tudat megannyi egyéb konstitutív elemét sűrítette magába. A barbár (s nemcsak sajátosan „germán”) szemléletben a jog nem a politikai szféra része, nem valamilyen „jogalkotás” terméke, hanem a társadalom által szankcionált szokás, s mint ilyen, erkölcsi norma. A jog tehát valójában egy-egy nép összefüggő szokásvilágának csak bizonytalanul körülhatárolható része, mely sem fogalmilag, sem genetikusan nem különül el világos kontúrokkal általában a „szokások”, a tradíció tágas komplexumától. A jogszemlélet ugyanannak a társadalomszemléletnek bizonyos aspektusait juttatja kifejezésre, mint ami az eredetközösség képzetének alapjául szolgál, ahogy a „jog” és „nép” genezise a szemléletben össze is olvad. Eszerint a jog(szokás) a népnek ősidők óta mintegy tulajdonna, mely a tradícióközösség minden szabad tagját törzsi ill. népi (etnikai) származásánál fogva, *ex natione* illette meg. A jogi hovatartozás tehát „etnikai” ismérv volt és maradt hosszú időn át még a korai középkorban is, egyidejűleg pedig a társadalmi szabadság kritériumát képezte. A jogi *personalitas* elve értelmében szabad frankot, bárhol is élt, a (száli vagy ripuári) frank „népjog”, a vizigótot a gót jog illette meg, és így tovább, demonstratív módon kifejezésre juttatva az etnikai hagyományközösséghez való tartozását. Hogy a jogközösség tudata mennyire etnikai kötőanyag szerepét játszotta, azt jól illusztrálja például Prokop híradása, mely szerint a vandáloknak Pannoniában maradt töredékei és a népnek Afrikába vonult zöme közt a jogközösséget hosszú idővel az elszakadás után, még az 5. században is nyilvántartották. Paulus Diaconus elbeszélése szerint a langobárdokkal Itáliába vonuló szászok utóbb hazatértek, mert nem engedték meg nekik *in proprio iure subsistere*. A jogközösséghez tartozás jelentette a „társadalomhoz” tartozást; a társadalmat pedig az etnikai közösség jelentette. E szemlélet maradványai rögződtek meg az ófn. *alilandi* (*elilante, ellende*) fogalmában, mely a „száműzött (a jogközösségből kitaszított)”, az „idegen” és egyszersmind a „nyomorult, szerencsétlen” képzetét tartalmazta.¹⁶

E két pólus közt és körül a kulturális sajátosságok és tradíciók halmaza helyezkedik el a település- és életmódbeli közösségből következő hasonlóságoktól a mindennapi élet szokásvilágán át a szellemi művelődés és a szakrális kultikus elképzelések köréig, melyek közvetítő közegükkel, a nyelvvel (rokon törzsi dialektusokkal) együtt többé-kevésbé összefüggő egészet ké-

peztek egy-egy népalakulaton belül. E komplexum azonban, egészében véve, inkább csak mintegy latens és potenciális állagát képezte az etnikai összetartozás érzésének. *Reinhard Wenskus* vizsgálódásai alátámasztják azt az etnoszociológiai megfigyelést, hogy az etnikai tudat nem fogható fel a magasabb civilizációk „kulturális tudatának” kategóriájában. A nyelv közössége például (már amennyiben egyáltalán tudatos, hogy a rokon nyelvjárások csoportja egy nyelvet alkot) általában lényeges szerepet játszik a „Mi” elhatárolásában az „Ők” körétől, az itt-ott elemeiben mutatkozó naív nyelvi büszkeség azonban sokkal inkább az alább érintendő „etnocentrikus” szemlélet egyik vetülete, semmint valami nyelvi tudat megjelenési formája. Ezen túl pedig nem immanens öntudati tényező, hanem a „vérközösség” képzetének alárendelt elem, amennyiben az eredethagyományok általában összekötik a nép és nyelv geneziséét. Hasonlóképpen, mint láttuk, a csoport szóbeli szellemi tradíciója (mondavilág, költészet) sem mint „kultúra” jelentkezik, hanem mint a vérségi és történeti összetartozás historizált erkölcsi normarendszerbe foglalt dokumentatív eleme. A „kulturális” összefüggésekből egyes elemek aszerint nyernek több vagy kevesebb hangsúlyt, hogy az interetnikus érintkezések és konfliktusok, a pszichológiai „kontraszthatás” révén milyen mértékben kerülnek előtérbe, és pedig az etnikum értékvilágának megfelelő értékrendszer határai közt.¹⁷

Éppen e szemléletmód magyarázza, hogy az etnikai hovatarozás tudatosításában és kifejezésre juttatásában oly aránytalanul hangsúlyos szerepet játszanak mai értékítéletünk szerint merő külsőségek, mint például a ruházat, fegyverek formája, haj- és szakállviselet. Mindezek azonban valójában nem egyszerűen külsőségek, hanem egy sajátos szimbólumrendszer alkatelemei, nem ritkán mély gyökerekkel az adott csoport szakrálisan megalapozott összetartozástudatában, melyek a „feltünőségek numerikus túlbecsülésének pszichológiai törvénye”, a primitív gondolkodásnak eme jellegzetes sajátása alapján különösen demonstratív módon fejezik ki az etnikai közösséghez való ragaszkodást. A ruházat, a haj- és szakállviselet egyöntetűsége például a langobárdoknál kultikus szimbólum volt és a közös származást juttatta kifejezésre. A frankok viszont azáltal is demonstrálták később a langobárdok politikai alávetését, hogy kényszerítették őket etnikai ismeretfegyük, hosszú szakálluk levágására. E motívumok etnikai konzerváló erejére mi sem jellemzőbb, mint hogy a germánok jelentékeny hányada a Mediterraneum térségében, rómaiak közé élve, sokáig még azután is ragaszkodott ősi viseletéhez, miután ősi hitvilágával együtt etnikai tradíciói jó részét már feladta.¹⁸ Másfelől viszont olykor éppenséggel nem „etnikus”

elemek, kulturális tudattartalmak az etnikai tudat hangsúlyos és ideológikus elemeivé válhattak. Már maga a régi germán hitvilág is számos közös vonást mutat az egyes népeknél, a kultuszok mégis specifikusan egy-egy népalakulat csoportöntudatát szolgálták. Még ennél is jellegzetesebb azonban, hogy a kereszténységnek a germán népekhez korán utat találó ariánus formája, főként a rómaiakkal szemben, hosszú időn át specifikusan az etnikus egységtudatot szolgáltatta. Egyes népeknél (vandálok, burgondok, keleti gótok) soha, másoknál (nyugati gótok, langobárdok) is csak viszonylag későn, a 6–7. század folyamán került leküzdésre. Az arianizmust például a nyugati gótoknál, ahol korai és mély gyökerei voltak (Ulfilas, gót bibliafordítás), *lex Gothica* néven tartották nyilván.¹⁹

Végeredményben tehát az etnikai tudat orientációs pontjai sok tekintetben hasonló fogalmi tagolódást (vagy más szemszögből: tagolatlanságot) mutatnak az antik „etnográfiai” toposzokkal: *origo, lingua, mores*; utóbbi kategórián a szűkebb fogalmi mag, „jogszokás” (*mos*) körül tágabban az egész etnikai tradíció összefüggő, részben tudatos, részben latens elemeit értve.²⁰ Ezeknek az elemeknek szűkebb-tágabb együttese e népek világképében és csoportmentalitásában, a „Mi” és az „Ők” viszonyát megítélő attitűdökben egyfajta sajátos képletté állt össze, melyet az etnopszichológia „etnocentrizmus” néven tart nyilván.

Az „etnocentrikus” szemlélet és pszichikai attitűd vagy „nativizmus” az etnikai csoportoknak már viszonylag kezdetleges típusainál megfigyelhető jelenség, sőt bizonyos értelemben annál hatékonyabb és elemibb erő, minél primitívebb egy társadalom. Kezdetleges fokon, főként a nagy „világvalóságok” (kereszténység, Iszlám, buddhizmus stb.) kultúráján kívül eső társadalmakban általános az a szemléletmód, mely a saját nyelvi-kulturális közösseget mintegy unikumnak, a „világ közepének” tartja. Ez tükröződik már számos afrikai, ázsiai és indián törzs és népcsoport nevében is, melyek az illető csoport nyelvén azt jelentik: „ember”. Amennyiben a szokásvilág egysége, főként a szomszédos csoportokkal való kontrasztban, tudatos, e szemléletmódra bizonyos értékeléseket tartalmazó, sztereotip fogalmi mechanizmus révén jellegzetes tudati struktúra épül fel. Ennek feltétele, hogy hiányzik a világ – az emberi nem – egységének képzete, következésképpen a képesség, hogy a gondolkodás az empirikus szemléletben elrendezett valóság kategóriáin kívül eső viszonyokat felfogja. Épp ezért jogosultságukat is kétségbe vonja, minthogy a primitív és archaikus gondolkodás mindent, ami a saját kategóriáktól különbözik, nemcsak érthetetlennek tart, hanem eleve hajlamos pejoratíve minősítve az „erkölcs” szférájába utalni. Innen a „szo-

kás” és „erkölcs” jellegzetes, többnyire nyelvileg is egybeolvadó fogalmi egysége: minden, ami szokatlan és idegen, az eleve „rossz”. Amennyiben a primitív gondolkodásnak ez az egyébként különböző struktúrákban (napjainkban is) megfigyelhető mechanizmusa adott etnikai közösségtudatra épül, kialakul az a fajta „etnocentrikus” szemlélet, melyben a saját etnikus csoport „a társadalom” (az egyedül „emberi” normákat követő közösség), a saját nyelv „a nyelv” (az egyedüli érthető és értelmes beszéd), a saját szokás „a szokás” (az egyedüli helyes erkölcsi norma), és így tovább. Éppen ezért a primitív és zárt társadalmaknak általában jellemző sajátja a „xenophobia”, mely attól függően mutat fel az idegen csoportokkal és általában bármiféle idegenszerű jelenséggel szemben a tartózkodástól, gyanakvástól és passzív elutasítástól a becsméréstől, gyűlölködésig és agresszivitásig különböző fokozatokat, hogy az interetrikus érintkezések gyakorisága, a súrlódások vagy érdekellentétek, a fenyegetettség érzete által kiváltott védekezés vagy intoleráns hódító törekvések milyen mértékben tolják előtérbe a kontrasztokat. Ha bizonyos értelemben helytálló is *W.E. Mühlmann* megállapítása, hogy a „nativizmus” (vagy „etnocentrizmus”) a nacionalizmus „pszichikai infrastruktúráját” képezi, éppoly mértékben félrevezető is, hiszen e kezdetleges pszichikai attitűd éppen nem *par excellence* a „nacionalizmushoz” kötött jelenség, hanem eredeti formájában a „pre-nacionális” struktúrák adekvát velejárója.²¹

A germán *gentes* „etnocentrikus” szemlélete lényegileg ugyanezen motívumok közé csoportosult. Az etnikai büszkeségnek többnyire mintegy koncentrátuma a nép neve, a „jó név”, a név „ősisége”, „valódisága” és „becsülete”. A törzsek már Tacitus idején hangsúlyozták, hogy neveik *vera et antiqua nomina* (Germania c.2). Később, a vándorlások idején is, egyes népalakulatok csatakiáltása a népnév ismételtetése volt. Maga a népnév gyakran a nép előkelő és ősi származására utalt, máskor a népalakulat valamely „jellembeli” erényét fejezte ki vagy egyéb etnikus sajátosságát emelte ki. Más népcsoportok meghódítása a saját „névnek” való alávétést jelentette. Maga a *nomen* irodalmi szövegekben gyakran a *gens* megjelölést helyettesíti.²² A nép eredetének ősisége a nyelv ősiségének és olykor szakrális jelentőségének képzetével párosult, ami még a keresztény nyelv- és népgenezis teóriájával kombináltan is kifejezésre jutott. Isidorus de Sevilla a 7. században, annak a jellegzetes kérdésnek a taglalása kapcsán, hogy milyen nyelven mondta ki az Úr a világ teremtésekor a *Fiat lux!* szavakat, megemlíti: „különböző népeknél él a hit, hogy isten azon a nyelven szólt, mellyel ezek az emberek élnek.”²³ A jelfelfogás alapján az a meggyőződés húzódtott meg, hogy a nép

szokásjoga az igazi jog, míg az idegenek ha nem is jog nélkül, de tökéletlen jogéletben élnek. Míg a népen belül a jog betartása nemcsak a „béke” megőrzésének feltétele, hanem az ehhez kapcsolódó „hűség” centrális etikai kategória is, addig az idegenekkel szemben az adott szó, szerződés, hűség, *fides* nem kötelező. Innen a sztereotip *gens perfida* minősítés gyakorisága nemcsak a római forrásokban, hanem a germán népek egymás közti vonatkozásában is a korai középkorban.²⁴

Az etnocentrikus mentalitás és maga az etnikai csoporttudat annak arányában nyer határozott karaktert és válik egyén és csoport viszonyát meghatározó normatív erővé, hogy az adott etnikai közösség mennyire rendelkezik önálló politikai szervezeti formákkal. Önmagában az etnikai tudat többnyire nem „politikai” faktor.²⁵ A népvándorlás idején alakult germán népalakulatok történeti-tipológiai specifikuma éppen abban áll, hogy ebben az esetben a politikai szervezet formája, egyfajta kezdetleges, elsősorban nem területiális intézményeken, hanem személyi kötelékek függőviszonyán alapuló „barbár állam”²⁶ többé-kevésbé homogén etnikai csoportra épül, a csoport-lojalitás „etnikus” kötőelemei tehát összefonódnak az uralkodó iránti lojalitással, a nép „organikus” összetartozástudata elválaszthatatlan a király iránti hűségtől. Mindaddig, míg az uralkodó valóban dominánsan egységes etnikai tradícióközösség élén állt (azaz a nyugat-római birodalom bukása előtt), a lojalításoknak ez az összefonódása többé-kevésbé adekvát volt a tényleges helyzettel. Ezt a viszonyt fejezi ki a népvándorlások után megszilárdult uralmi formában a királyi cím, a gót *thiudans*, frank *theoden*, mely a „nép” fentebb tárgyalt komplex, politikai és etnikai képzeteket sűrítő fogalmának (*thiuda*, *theod*) individualizáló és reprezentáló jelentésű származéka.²⁷ Noha politikai és etnikai keretek nem fedték egymást tökéletesen, a kétféle lojalitás pedig minőségében nem azonos, „az *ethnoszt* mégis politikai fogalomnak lehet tekinteni, mert az etnikai tudatból fakadó elképzelések a politikai cselekvést messzemenően meghatározták és a csoport sorsával kapcsolatos történeti vagy mitikus tradíciók normatív erőt jelentettek a politikai tevékenység számára”.²⁸ Ebben az értelemben lehet „gentilizmusról” beszélni, mint az etnikai tudat specifikusan politikai funkciót betöltő történeti formájáról.

A történeti összkép mindenestre nem támogatja azt az állítást, hogy Róma bukása és az új barbár államalakulások nyomán a „gentilizmus” domináns tudatformává vált volna, sőt éppen ellenkezőleg, minden jel szerint egyre inkább háttérbe szorult, számos alkatelemében fokozatosan elhalt vagy alapvetően átalakult. A bomlasztó tényezők közt első helyen maga a „romanizált” barbár állam állt.

A germán királyság eleve nem „gentilis” elveken nyugodott, még ha 3–5. századi kialakulása során („Heerkönigtum” – „Volkskönigtum”) döntő szerepet is játszott a népkötelékek megteremtésében. A megerősödő germán uralkodókat azonban nem annyira valami „gentilis elvek” vezérelték, mint inkább bizonyos etnikai-politikai tradíciók kötötték. Róma bukása új szituációt teremtett. A királyok germán népük uralkodóiként léptek Róma örökébe, de az örökséget már egy-egy területiális hatalmi komplexum uraiként vették birtokukba, mely rómaiakat és – többnyire – különféle germán néprészeket egyaránt felölelt. Az új *regnum* már nem kizárólag valamely *rex* és *gens* viszonyát fejezte ki, hanem valójában területiális képletté vált. Hogy e képlet logikus konzekvenciájaként germánok és rómaiak egyaránt az „alattvalók” státusában olvadjanak egybe, annak egyik legfőbb akadályja a „gentilis” struktúra és az azt tükröző jogi, intézményi és eszmei tradicionalizmus volt.

Szinte jelképes jelentőségű, hogy az új államalakulások kezdetét mindenütt vérfürdők jelzik; ám nem a rómaiak közt rendeztek a királyok tömegmészárlást (kevés római halála fűződik Róma bukásához), hanem önnön nemzetségük, törzsi arisztokráciájuk, saját népük körében, így a vandál Geiserich (442), a frank Klodvig (486–87), a keleti gót Theoderich (493), vagy később a nyugati gót Leuvigild (567), miután a gót nemzetségi-törzsi társadalom alapjait már egy évszázaddal előbb Eurich (466–484) uralma szétzilálta. E vérfürdők azonban csupán látványos előjátékai egy jellegzetes, hol nyíltabb, hol burkolt formában kibontakozó antagonizmusnak romanizált és krisztianizált korai feudális állam és prefeudális-barbár „gentilis” struktúra közt, míg végül, mintegy két évszázad múltán az antagonizmus mindkét pólusa felbomlott, hogy egészen újfajta formáknak és feszültségeknek adjon helyet. A kezdeti adottságokat jól illusztrálja két pillanatkép Gregorius Turonensis frank történetéből. Ugyanabban az évben, amikor a fiatal Chlodwig a római uralmat végleg megdöntötte Galliában és a győzelmet felhasználta a régi *gau*-, „királyok” kiirtására (487), Soissonsban, a hadizsákmány elosztásakor még be kellett érnie – egy frank harcos közbeavatkozására – az osztály szerint reá eső részzel. „A király türelemmel viselte el a sértést – szól a hagyomány –, lelkében azonban nem feledte a gyalázatot.” A király akkor még öltözetében sem ütött el a többi előkelőtől. Egy évtized múlva környezetével együtt felvette a római kereszténységet, további egy évtized múltán pedig, miután hatalmát csaknem az egész Galliára kiterjesztette, toursi koronázásakor (507) római eredetű diadémmal a fején, bizánci bíborköntösben, a kelet-római császártól elnyert konzuli méltóság birtokában emelkedett

magasan népe fölibe, a római császárok pózában pénzt szórva alattvalói közt. „És e naptól fogva konzulnak vagy augustusnak szólították.”²⁹

A korai germán királyság természetesen nem vált „autokrata” intézménnyé (a legerősebb barbár uralkodó hatalma sem vethető egybe a leggyengébb római császár autoritásával), a barbár királyságok romanizálása pedig többé-kevésbé felületi maradt, nem egyformán jellemzi valamennyi új hatalmi képletet, s általában inkább a kezdeteket jellemzi. A tradicionális népjog érvénye hosszú időn át több-kevesebb módosulással fennmaradt még az uralomra vonatkozó elképzelésekben is, méginkább a társadalmi-politikai élet alsóbb szféráiban, sőt a 7. században minden téren egyfajta „regermanizáció” figyelhető meg.³⁰ Az első két-három évszázad a „gentilis” struktúra vonatkozásában is tendenciák és ellentendenciák bonyolult és egyenetlen küzdelmét képezi. A jog személyességének elve („Personalitátsprinzip”) még látszólag töretlen, sőt a *lex gentis* éppen e századokban válik a jogfelfogás immár kodifikált alapjává, az írásba foglalt „népjogok” azonban már nem azonosak magukkal az eredeti szokásjogokkal, hanem azoknak csak a királyi hatalom és az egyház által szelektált, módosított és korlátozott részeit foglalják magukba. Már a korai germán törvényhozásban helyenként pregnánsan jelentkezik az uralkodók törekvése, hogy ledöntsék a válaszfalakat barbár és római alattvalók közt.

Miközben a romanizált barbár királyság felülről bontotta le fokozatosan a római és germán alattvalóit elkülönítő válaszfalakat, az állam területiális szervezete és a feudalizáció folyamata alulról ásta alá a „gentilis” struktúra pilléreit. A területi igazgatás főemberei még a túlnyomórészt germán vidékeken is a királyi hatalom exponensei voltak, akik – mint pl. a frank *grafiones* – egyre inkább beavatkoztak a régi *gau*-szervezet ügyeibe, funkciójuk lényegileg a népjogokra épülő rendszer széttörésében állt. Ezzel párhuzamosan bomlott fel végleg a nemzeti szervezete, már amennyiben egyáltalán a régi germán nemzetség a hódítások idején számottevő társadalmi-jogi intézmény volt.³¹ Tulajdonképpen a nemzetség végleges felbomlásával foszlott szét az a legfőbb kötelék, mely a települési kevertségen is áthatolva a társadalmi szankció erejével tartotta elevenen a mikrostruktúrákban a „gentilis” összetartozástudatot. Miután e tradicionális kötelék elszakadt, rómaiak és germánok külön „társadalmak” helyett egyre inkább előtérbe került a település, a gazdasági-társadalmi érdek és életforma szociális rétegződés szerint kialakuló tényleges közössége. Mindennaposá vált a *connubium* a kétféle népesség közt, ami – függetlenül attól, hogy házassági tilalmak formálisan érvényben voltak-e vagy sem – az egykori provinciák területén a törpe ki-

sebbséget képező germán elem tömeges romanizálását készítette elő. Rövidesen elavult az a szemlélet is, miszerint a germán *gens* az egyedül teljes jogú elem politikai-katonai értelemben az új királyságokban. Nem csupán az egykori szenátori familiák leszármazottai jutottak magas szerepkörhöz az udvarokban és a területi igazgatásban, hanem legtöbb államalakulatban már a 7. században igazolható a rómaiak hadiszolgálat, legalábbis háborús időkben.

Ha a régi csoportkötelekek felbomlásával az etnikai tradíciók legfőbb társadalmi kötőeleme ment veszendőbe, a régi hitvilág krízise révén a legfőbb ideológiai kötőelem foszlott szét. A pogányság maradványai természetesen jóval túléltek a többnyire erőszakos térítést. Gallia északi részein még a 7. század közepéig élt titokban a régi kultusz, Germania belsején még tovább. Közben azonban egyre mélyebben hatolt be a társadalomba a kereszténység, ami egyedül az erőszakkal nem magyarázható. A tudományos társadalmi kötelekek szétszakadása és egészen újfajta (territoriális vagy személyes) kötöttségek kialakulása révén az egész társadalmi képlet az egyén számára zavarossá és áttekinthetetlené vált. Míg korábban bárki sokkal inkább valamely közösség, csoport tagjának érezte magát, mint individuumnak, hiszen a dolgok „természetes” rendjéből következően rendelődött alá meghatározott csoportnormáknak, most „a hódító, saját akarata ellenére individuummá vált, aki immár nem rejtőzött el a maga »természetes« , vérségi környezetében, következőképpen olyan vallásra volt szüksége, mely mint individuumhoz szólt hozzá”.³² A kereszténység ilyen „individuális” megoldást ígért a tradicionális kötelekeiből kiesett és magára maradt egyénnek, még ha a reményt ki is tolta a túlvilágra. Ezzel egyidejűleg apadt el fokozatosan a germán folklore. Az ősi epika, a germán hősköltészet rövid, 6. századi utóvirágzás után elhallgatott azoknál a népeknél, melyek részt vettek Róma megdöntésében. Egy-két századdal utóbb ugyanez következett be a később szerephez jutó népeknél (pl. a langobárdoknál), hogy a 8. század után a germán kultúra és formavilág lényegileg Skandináviába szoruljon vissza. Ami a régi tradíciókból, a „gentilis” erényideálból és történet szemléletből még a 7. században az írásbeliségben (főként a történetírásban) mutatkozik, az a fel lendülő hagiographia mellett elvékonyodó, eltorzuló mellékvonulat, többnyire történeti és irodalmi érték nélkül – „sokkal inkább kimerült végszó és záróakkord, semmint egy új korszak fiatalos kezdete”.³³

A kor politikai kategóriái közt és államszemléletében szerepet játszó *populus Francorum* már nem a „frankok népét”, azaz nem az *ex natione* száli vagy ripuári jog szerint élő s frank etnikai tradíciókat hordozó *gens*

csoportját jelenti. Horizontális értelemben ennél jóval tágabb kört ölel fel, amennyiben a *regnum Francorum* expanziója nyomán az idegen germán népkötelékek szabad harcos eleme a korán meghódított burgundoktól és alemannoktól a jóval későbbi bajorokig és szászokig a királyi kíséretként felfogott „nép” részévé vált (ahogy egyébként a szűkebb kíséreteket az idegen etnikai elem már korábban is számottevő volt), ezzel szemben a frank nép-jog csak a Loiretől és Burgundiától északra, nagyjából a Rajna folyásáig terjedő területen volt érvényben. Ebben az aspektusban tehát a *Francus* megjelölés fokozatosan elvesztette etnikai tartalmát, hogy – modern szóval – „állam” fogalommá váljék. Vertikális értelemben viszont e fogalom szűkebb kört ölel fel a frank etnikumnál, amennyiben csak az a frank számított a *populus* közé, aki szabadságát megőrizte és a kísérethez számított. Ebben az aspektusban tehát a *Francus* fokozatosan *par excellence* társadalmi kategóriává vált. Már a 6. századi forrásokban nehéz eldönteni, hogy esetenként ki húzódik meg a *homo Francus* megjelölés mögött: frank nyelvű és etnikumú ember, vagy egyszerűen csak a kíséret tagjaként a királytól közvetlenül függő személy. Ezzel párhuzamosan, már 800 előtt, a *francus* felveszi a román nyelvekben máig is továbbélő közszoji „szabad” jelentést (*franc* stb.). A „frank” tehát már a 600-as években nem etnikai kategória, a *homo Francus* megjelölés többnyire a *liber homo* fogalmát fedi, (nincs pl. *Francus tributarius, censualis, colonus*). Egyidejűleg kiszorul a frank név népetimológiájából a korábbi „vad, merész, bátor” értelmezés; a „frankok”: a frank királyság „szabad”, harcos rétege. A korai feudalizmus a prefeudális-„gentilis” struktúra etnoszociológiai képleteit fokozatosan felbontotta, hogy helyükben elsődlegesen territoriális és szociális ismérvek alapján tagolja a társadalmat.³⁴

JEGYZETEK

1. A terminológiai disztinkciókra összefoglalóan *Dove, A.*, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volknamens (Sb. der Heidelberger Akademie, Phil. – Hist. Kl. 1916(8) 36–38 (I. 4. jz.); *Heissenbüttel, Kurt*, Die Bedeutung der Bezeichnungen für „Volk” und „Nation” bei den Geschichtsschreibern des 10–13. Jahrhunderts. Göttingen, 1920, 14–15; *Bierbach, Karl*, Kurie und nationale Staaten im früheren Mittelalter. Dresden 1938. 10–22; *Zöllner, Erich*, Die politische Stellung der Völker im Frankenreich. (Veröffentlichungen des IÖG, 13) Wien 1950. 43–45. 51–55.
2. *Dove*, (1916) Studien (17. jz.) 63; *Herold, G.*, Der Volksbegriff im Althochdeutschen. 1941, 230.; *Weisgerber, L.*, Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung. Stuttgart 1956, 100. Összefoglalóan: *Zöllner* (1950), 43–45.; *Wenskus, R.* Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Graz 1961. 45–47.

3. *Beumann, H.* Zur Entwicklung transpersonaler Staatsvorstellungen. Vorträge und Forschungen (hrsg. Th. Mayer), III. Lindau – Konstanz 1956. 185–224. i.m. (18. jz.), 220.
4. Minderre nézve hatalmas anyag *Thurnwald, Richard*, Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen. IV. (Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur): Berlin-Leipzig 1935. – Az etnikai közösségek gazdasági-társadalmi formációkhoz kötött tipológiájára *Tokarew, S.A.* – *Tschebokszarow, N.N.*, Die enthogenetische Forschung an Hand ethnographischen Materials. *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Abteilung* 1953, 129–151.
5. *Schlesinger, Walter*, Über germanisches Heerkönigtum. A „*Das Königtum*” c. kötetben (Vorträge und Forschungen, III.) Lindau-Konstanz 1956, 105–141.
6. *Schlesinger* i.m. 128. Efféle számos törzsi elemet egyesítő, merőben átmeneti alakulatok egyébként már századokkal előbb alakultak, pl. a svédek (Ariovist), markomannok (Marbod), cheruskok (Arminius) törzsével megvukban.
7. Tacitusnál: „reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt”. A „Heerkönigtum” vagy a *ducatus* méltóságából nőtt ki, vagy a királyi nemzetség valamelyik királyi címet nem viselő tagja állt a had élére. Sikere esetén *virtusa* kisugárzott nemzetségére. A közhit szerint már a *dux* Wotantól nyerte a szakrális legitimizációt; innen további lépés volt, hogy királynak nevezték, nemzetségét Wotantól származtatták, az uralmát övező képzetek részeivé váltak a népalakulat szakrális-kultikus világának. E folyamat részleteire *Schlesinger* i.m. 128–139.
8. Számos törzs vagy népalakulat felmorzsolódása, (ahogy pl. a régebbiek közül a cheruskok és markomannok, az újabbak közül a herulok vagy gepidák jobban ismert esete mutatja) a királyi hatalom bukásával áll összefüggésben. A királyi hatalom és a népképződés szoros kapcsolatára utal, hogy a germán mondakör elemei csupa olyan nép hagyományából ismeretes, melyeknél a királyság tartósult, tehát a frankoknál (Siegfried), gótoknál (Dietrich), burgundoknál (Gunther), thüringeknél (Iring), mit a királyukat vesztett népalakulatok nem hagyományoztak át saját mondakört, ritkán vészték át a népvándorlást etnikai tradícióik törése nélkül. A politikai keret primátusára számos adattal *Wenskus* (1961), 46–71.; *Musset, Lucien*, Les invasions. Les vagues germaniques. Paris 1965, 233–238.
9. A „tradícióhordozó mag” kérdésére *Schlesinger* i.m. (29. jz.) 122–123; *Wenskus* (1961), 73–77, 430 sköv. Hogy a tradícióképződésben már mennyire a politikai faktortól relatíve önállósult „társadalmi” folyamatról van szó, azt jól megvilágítja a frankok példája, ahol az uralkodó nemzetség a ripuári-frank hagyományokat őrizte, a népalakulat jogi-kulturális szokásvilága viszont a száliai tradíciói köré kristályosodott ki.
10. E tipológiai elhelyezésre, a germán népalakulatok „átmeneti képződmény”-jellegére a szovjet kutatásban legújabban (1967) figyelemreméltó szempontokat hozott *Lasuk, L.P.*, O formah donacionalnüh etnicseszkih szvjazcej. Voproszú Isztorii 42/4 (1976), 77–97. i.m. (18. jz.), 79–80, 84–86.
11. E vonatkozásokra, *Reinhard Wenskus* fejtegetéseit kiegészítve, részben kritikailag 1. *Fr. Graus* észrevételeit: *Historica* 7(1963), 188–190 és *Musset* i.m. (44. jz.), 234.
12. E gondolati mechanizmusra *Thurnwald* i.m. (28. jz.) V. (Werden, Wandel un Gestaltung des Rechts), 14 sköv.
13. *Wenskus* (1961), 54.

14. *Herold, G.* Der Volksbegriff im Althochdeutschen. 1941. i.m. (25. jz.), 245. – A fogalmi modellhez szervesen hozzátartoznak szakrális és történeti képzetek is, hiszen maga a nemzetiség is kultikus és történeti-tradicionális közösség volt egyszersemind. Más kérdés, hogy a germán nemzetiség a vándorlások és „honfoglalások” idején mennyire volt felbomló félben. Mint kultikus-társadalmi organizmus (maga is hipotetikus vérközösség) valószínűleg szerepet játszott még. A langobárdok Pannoniában *in fara* telepedtek meg (Paulus Diaconusnál: *hoc est generationes vel lineae*). Az erősen vitatott kérdéskörre *Schlesinger, Walter*, Randbemerkungen zu drei Aufsätzen über Sippe, Gefolgschaft und Treue. Alterupa und die moderne Gesellschaft. (Festschrift für *O. Brunner*) Göttingen 1963, 11–21. – A nemzeti modell egyébként maga is a genealogiai gondolkodás meggyökerezésének terméke, mely minden törzsi vagy népi eredethagyománynak szemléleti alapja. V.ö. *Wenskus* (1961), 54–56.
15. Az eredetközösség kérdésre összefoglalóan *Wenskus* (1961), 34, 54–59, 78–80. Eredethagyomány és a kereszténység előtti hitvilág, az „Abstammungstheologie” összefüggésére újabban *Hauck, Karl*, Carmina antiqua. Abstammungsglaube und Stammesbewusstsein. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 27(1964), 1–33. Arra vonatkozóan, hogy az eredetmondák eredetileg nem a királyi nemzetiséget, hanem a népet (törzset) származtatták a szakrális szférából v.ö. *Graus, F.*, Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Praha 1965. 319–322. Az *origo gentis* kérdésre összefoglalóan *Grundmann, Herbert*, Geschichtschreibung im Mittelalter. Göttingen 1965, 12–17.
16. *Brunner, Otto*, Land un Herrschaft. Brünn-München-Wien 1942, 209. – A kérdéskör jó áttekintésére *Taylor, Henry O.*, The Mediaeval Mind. A History of the Development of Thought and Emotion in the Middle Ages. New York 1919, I. 110–123, II. 268–277, valamint *Carlyle, R.W.-A.J.* A History of Mediaeval Political Theory in the West. Edinburgh – London 1928. I. *passim*. A jogszemlélet gyökereire *Kern, Fritz*, Recht und Verfassung im Mittelalter. *Historische Zeitschrift* 120(1919), 1–79.; *Hugelmann, Karl, G.*, Stämme, Nation und Nationalstaat im deutschen Mittelalter. Würzburg 1955. 93–187. Hogy azonban nem specifikusan „germán” jogszemléletről van szó, v.ö. *Thurnwald* i.m. (49. jz.) V. 12–21. A jogközösség mint az etnikai tudat alkotóeleme: *Wenskus* (1961), 38–44.
17. *Wenskus* (1961), 96. – E több-kevésbé latens elemekre részleteiben *uo.*, 89–106.
18. *Wenskus* (1961), 78, 103–104. – A viselet, fegyverek, külső megjelenés egyébként az antik népleírásokban is különösen feltűnő jegye az etnikai jellegnek. V.ö. *Mayer* i.m. (34. jz.), 228. – Maga Szent Ágoston is, akinek a *gentium diversitas* lényeges fogalmi jegyeit (*lingua, mores, leges, instituta*) felsoroló definícióját már idéztük (14. jz.), más helyen így disztinvál: „tot tantaeque gentes per terrarum orbem diversis ritibus moribusque viventes multiplici linguarum, armorum, vestium sint varietate distinctae...” (*De Civitate Dei*, XIV, 1). CSEL 40/1, 18.
19. *Woodward, E.L.*, Christianity and Nationalism in the Later Roman Empire. London 1916, 67–93.
20. E toposzok és a forrásszerűen regisztrálható tudati elemek összeesésére v.ö. kül. *Zöllner* (1950), 45–55.
21. Az „ember” fogalom csoportnévként megtalálható pl. a hottentótnál (*koikoin*), a tűzföldiekénél (*yamana*), a bantuknál (*bantu*), az eszkimóknál (*inuit*), számos in-

- dián törzsnévben, de pl. a „magyar” név őseben is, mely a vogulok népnevében (*manysi*) az újabb korig tudatos volt. (Ennek másik oldala, hogy a szomszédos csoport elnevezése viszont gyakran gúnynévben gyökerezik.) Az eredethagyomány az etnocentrikus szemléletet gyakran a keresztény vagy mohamedán hatásokba, a nép és nyelvgenezis jellegzetes teóriáiba ágyzava is fenntartotta. A 19. századi mordvinok úgy tudták, hogy ők voltak az első emberek a földön, övük az ősnyelv, majd később 77 nép és nyelv keletkezett. Hasonló hiedelem élt a Jenisej-vidéki osztjákoknál. Erre nézve számos adalék *Borst, A. Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. L–LV. Stuttgart 1957–1963. (1957) I, 18–32.* – Magára az egész problémakörre *Levinson, Daniel J., The Study of Ethnocentric Ideology. (The Authoritarian Personality. Szerk. Th. W. Adorno) New York. 1950, 102–150; Mühlmann, Wilhelm E., Chiasmus und Nativismus. Studien zur Psychologie, Soziologie und historischen Kasuistik der Umstürzbewegungen. Berlin 1961, kül. 7–11, 377–380.*
22. A *Visigotae* név eredetileg nem „nyugati”, hanem „nemes” gótokat jelentett. A *langobárd* név népetimológiája a népnek – mint láttuk – szakrális és eredetközösséget szimbolizáló hosszú szakállára utal. Máskor eredetileg elmarasztaló, szomszédok által adott neveket vesz át büszkeséggel a csoport. A *Francus* népnév például csak később vette fel a „szabad” jelentést, eredeti népetimológiája: „nyers, vad, merész”. „Francus habet nomen de feritate sua” (Ermoldus Nigellus); „... apellati sunt Franci ad instar duritiae ferri vel a feritate cordis” (Origo Francorum). *Weisgerber, L., Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung. Stuttgart 1956. i. m. (37. jz.), 101; Dove i. m. (17. jz.), 26.* – „Scimus ... Francos partes Germaniae vel Galliae non solum potestati, sed etiam suo nomine subiugasse” (Vita S. Galli) V.ö. *Wenskus (1961), 59–62, 80, 513–514.*
23. „In diversis autem gentibus creditur, quod eadem illis lingua Deus loquatur, qua ipsi homines utuntur.” (Etym. IX, 1). *Migne, Patr. lat. Tom. 82, 328.*
24. *Wenskus (1961), 38–43.*
25. Primitív viszonyok közt, még törzsi szervezet esetén is, az önálló politikai lét esetleges, sőt többnyire hiányzik a politikai egységtörekvés. A politikai organizáció tipikus formája a „felülrétegzés” (überschichtung). *Thurnwald i. m. IV. (Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur), 22. és passim.* Maga a törzsi öntudat, „tribalizmus” politikai értelemben nem kényszerítő és kizáró jellegű. V.ö. *Hayes, C., Essays on Nationalism. New York 1926. 13–21. és u. ő. (1931), 1–11.* – A Tacitus leírásából ismert germán törzsek jelentős része nem ismerte a „királyság” intézményét, vagy több kis *rex* uralma alatt laza politikai organizációban élt.
26. A német történetírásban meggyökeresedett tipológiai megjelölés, „Personenverbandsstaat”, valamit valóban kifejez e korai államalakulások lényeges jegyeiből, minthogy azonban az államszervezet „eldologiasodásával” és territorializációjával való fogalmi kontrasztban („institutioneller Flächenstaat”) az egész korai-középkori államstruktúrát jelöli, nem alkalmas a prefeudális-barbár hatalmi szervezet és a hódítások után kialakult korai-feudális struktúra közti disztinkció értékelésére. E fogalom eredetére I. *Mayer, Theodor, Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter. Historische Zeitschrift 159(1939), kül. 462–464; Mitteis (1953), 3–5, 42, 140.*
27. Ezzel szemben a *kuning* (ősgermán *kuningas*) eredetileg valószínűleg valamely ki-

- sebb csoport vezetője volt (pl. a gót *kindins* a királlyal, a *thiudans* – *rex* méltóságával szemben) és csak később, a királyi nemzetségre utaló jelentésszefüggésben (*kuni, kunni*, stb. „nemzetség”) szorította ki az eredeti „Volkskönig” címet. *Schlesinger* i.m. (41. jz.), 107–108.
28. *Wenskus* (1961), 81.
29. Egy *proelior* közbeavatkozása: „Nihil hinc accipies nisi quate tibi *sors vera* largitur.” Gregorii episcopi Turonensis libri decem (II, 27) (Ausgewählte Quellen zur deutschen geschichte des Ma-s. Ed. R. *Buchner*) Berlin s.d. I, 112. – A tóursi jelenet leírása (II, 38) *Buchner*, 135. („... et ab ea die tanquam consul aut augustus est vocitatus”).
30. *Mitteis, H.*, Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar 1953. 27, 36, 56.
31. E téren figyelemreméltó kritikai szempontok újabban *Genzmer, Felix*, Die germanische Sippe als Rechtsbegriff. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 67(1950), 34–49.; *Kroeschell, Karl*, Die Sippe im germanischen Recht. *U.o.* 77(1960), 1–25. – A frank *grafio* szerepére *Mitteis* (1953), 43–44, 48.; *Bader, Karl S.*, Volk – Stamm – Territorium, *HZ* 176(1953), 449–477. i.m. (85. jz.), 455.
32. *Graus* (1965), 165. A germán hitvilág krízisének kitűnő elemzése u.o. 145–148, 163–166.
33. *Grundmann, H.*, Geschttssreibung im Mittelalter, Gattungen – Epochen Eigenart. Göttingen 1965. i.m. (52. jz.), 53.
34. A *Francus* fogalomtörténetére az adatok *Weisgerber* i.m. (37. jz.), 101–104.; *Zöllner* (1950), 61–76. A kérdéskör társadalomtörténeti analízise *Mayer, Theodor*, Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. *Mittelalterliche Studien*. Lindau-Konstanz 1959, kül. 142–155. „Diese Franken (t.i. a *homo Francus* nevű réteg) hoben sich ... als eigene Gruppe von der übrigen Bevölkerung ab, man wird sie ihrer Funktion nach als Baufragte der fränkischen staatlichen bezeichnen können”; általában „eine Gruppe von Männer, die im Heer zusammengeschlossen und deshalb frei waren oder als das galten, sich so bezeichneten und eben dadurch sich von anderen Menschen abhoben” (u.o. 143, 154.) – A *populus* és *exercitus Francorum* fogalmi azonosulására *Lot*, *Formation* (1950), 261–262.